

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

ZEVENDE
JAARGANG
1938

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL — LEIDEN

BESTUUR: Jhr Mr Dr E. A. VAN BERESTEIJN, Voorzitter; Jhr Mr D. P. M. GRASWINCKEL, Secretaris;
JACOB MEES, Penningmeester; J. TH. BOELEN; Prof. Dr A. W. BYVANCK; Dr A. E. VAN GIFFEN;
D. HANNEMA; Jhr Dr E. VAN NISPEN TOT SEVENAER; Prof. W. A. E. VAN DER PLUIJM;
Jhr Mr Dr A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL; Prof. Dr W. VOGELSANG.

REDACTIE: PROF. DR A. W. BYVANCK, VOORZITTER; DR J. J. DE GELDER, SECRETARIS;
JONKVR. C. ENGELEN; DR G. C. LABOUCHÈRE; DR ELISABETH NEURDENBURG;
DR M. D. OZINGA; DR H. SCHNEIDER EN PROF. DR W. VOGELSANG.

INHOUD

De herbouw der Maria Hemelvaartkerk te Vianen na een brand in 1540, door dr. G. C. Labouchère	1
Buren, door mr. A. P. van Schilfgaarde, met 3 afbeeldingen	4
Aanteekeningen over Alexander Pasqualini en zijn werk, door dr. G. C. Labouchère, met 3 afb.	7
Eenige monumenten van geschiedenis en kunst in de oude gouw Teisterbant, door Frans Vermeulen, met 10 afbeeldingen	12
Het Stadhuis te 's-Hertogenbosch en zijn bouwmeester, door dr. M. D. Ozinga, met 4 afbeeldingen en 2 tekstfiguren	19
Het Romeinsche grensbewakingsstelsel in ons land, door F. Kroon, met 2 tekstfiguren	33
Het oxaal van de St Janskerk te 's-Hertogenbosch en Nicholas Stone, door dr. Elisabeth Neurden- burg, met 8 afbeeldingen	38
Restauratie van het Kerkgebouw der N. H. Gemeente te Naaldwijk, door H. van der Kloot Meyburg, met 4 afbeeldingen en 6 tekstfiguren	44
Chronologisch overzicht van door de stad Hoorn aan verschillende kerken in Noord Holland ge- schonken gebrandschilderde glazen en wat ervan over is, door J. C. Kerkmeijer	50
Eine Wiener Handschrift aus der Werkstatt des Meisters des Zweder von Culenborg von dr. Kurt Holker, met 5 afbeeldingen	55
Uit de bouwgeschiedenis van het slot op den Hoef, door J. Renaud, met 28 afbeeldingen, waarvan 15 in den tekst	65
Overheidsbouw te Leiden 1588—1632 door dr. E. H. ter Kuile, met 5 afbeeldingen	83
Een vergrootingsplan voor het huis Soestdijk van den Rotterdamschen architect David van Stolk, door dr. M. O. Ozinga, met 7 afbeeldingen.	88
De dateering van het schip der Groote- of St Jacobskerk in Den Haag, door dr. E. H. ter Kuile	91
Officieele Berichten: Algemeene Vergadering van den N.O.B. op 26 Februari 1938 te 's-Graven- hage: 26; op Vrijdag 1 Juli te Utrecht: 59; Verslag van de Vereeniging Topografisch Reperto- rium voor Nederland: 60.	
Monumenten in Nederland, door dr. H. D. Ozinga	92
Boekbesprekingen: 28, 61, 101.	

[Afbeeldingen I—XVIII]

OULDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE
VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN
OULDHEIDKUNDIGEN BOND

ZEVENDE JAARGANG
AFLEVERING 1
JUNI 1938

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL TE LEIDEN

NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

(Opgericht 17 Januari 1899)

BESCHERMVROUW: H. M. DE KONINGIN.

BESTUUR:

Jhr Mr Dr E. A. VAN BERESTEIJN, Voorzitter; Jhr Mr D. P. M. GRASWINCKEL, Secretaris; JACOB MEES, Penningmeester; J. TH. BOELEN; Prof. Dr A. W. BYVANCK; Dr A. E. VAN GIFFEN; D. HANNEMA; Jhr Dr E. VAN NISPEN TOT SEVENAER; Prof. W. A. E. VAN DER PLUIJM; Jhr Mr Dr A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL; Prof. Dr W. VOGELSANG.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, den Oudheidkundigen Bond betreffende, te zenden aan den Bonds-Secretaris, Jhr Mr D. P. M. Graswinckel, Waalsdorper weg 221, Den Haag. Het adres van den Penningmeester is: J. Mees, Beursplein 10, te Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van den Bond is 140380 te Rotterdam.

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

REDACTIE:

Prof. Dr A. W. BYVANK, Voorzitter; Dr J. J. DE GELDER, Secretaris; Jonkvr. C. ENGELN; Dr G. C. LABOUCHÈRE; Dr ELISABETH NEURDENBURG; Dr M. D. OZINGA; Dr H. SCHNEIDER en Prof. Dr W. VOGELSANG.

Stukken voor de Redactie te zenden aan den Secretaris, dr J. J. de Gelder, huize „Schoutenburg” te Oegstgeest, met uitzondering van gedrukte Verslagen van Musea, Vereenigingen en Commissies, welke men gelieve te zenden aan jonkvr. C. Engelen, te 's-Gravenhage, Flatgebouw Willemspark, 73 Zeestraat.

☞ De redactie zal gaarne de plaatsing van toegezonden bijdragen overwegen, maar alleen copy ☞
in machineschrift of in duidelijk handschrift is voor opneming geschikt. De zetmachine geeft
☞ bijextra-correctie vertraging en onkosten die den auteur moeten in rekening gebracht worden. ☞

AFLEVERING 2 VAN DE ACHTSTE JAARGANG VERSCHIJNT SEPTEMBER 1938.

AANTEKENINGEN OVER ALEXANDER PASQUALINI EN ZIJN WERK

DOOR DR G. C. LABOUCHERE

Naar aanleiding van het bezoek dat de leden van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond na de Jaarvergadering te Utrecht aan Buren zullen brengen volgen hier eenige aantekeningen over den Bologneeschen bouwmeester Alexander Pasqualini, die in laatstgenoemd stadje werkzaam is geweest voor den graaf van Buren. Voor een overzicht van hetgeen Pasqualini in dienst van genoemden graaf heeft verricht zij verwezen naar het opstel van wijlen Jhr Dr W. A. Beelaerts van Blokland over dien meester ¹⁾. In afwachting van een gelegenheid om aan Pasqualini een hem waardig geschrift te wijden wordt hier het een en ander medegedeeld als aanvulling op bedoeld opstel; het meeste ervan heeft betrekking op hetgeen te Buren nog heden ten dage te zien is van 's meesters werk.

A. DE DOOPACTE VAN ALEXANDER PASQUALINI TE BOLOGNA.

Dat Alexander Pasqualini uit Bologna afkomstig was blijkt in Nederlandsche stukken alleen uit de vermelding van hem als zoodanig in de Amsterdamsche thesauriersrekening van 1545 ²⁾. Dan is het bekend uit een kroniek van Gulik ³⁾, waar de meester na den dood van Maximiliaan van Egmond († 1548), laatsten graaf van Buren uit dat geslacht, in dienst van hertog Willem V trad, tenslotte uit een overlevering die bewaard is in den tot groot aanzien gekomen Duitschen tak van het geslacht, welke Alexander tot stamvader heeft ⁴⁾. Volgens die overlevering zou Alexander na de kroning tot keizer van Karel V, welke kroning den 24sten Februari 1530 te Bologna plaats had, in het gevolg van dien vorst naar Duitschland zijn getogen. Over de eigenlijke afkomst van Alexander schijnen de stukken in het archief der Duitsche Pasqualini's echter geen uitsluitsel te geven, wat bij de neiging van laatstgenoemden om hun Bologneeschen adeldom te bewijzen opmerkelijk is. 's Meesters geboortejaar is dan ook, ondanks de bemoeiingen van Ewald in 1905 ⁵⁾, onbekend gebleven totdat schrijver dezes in 1925 te Bologna de volgende doopacte van het jaar 1493 vond, waarvan aangenomen kan worden dat zij de eenige is die op een na 1459 en vóór 1520 te Bologna geboren Alexander Pasqualini betrekking heeft ⁶⁾.

Alexander filius Pauli de Pasqualinis et coniugis Lucie de capella sancti Thome, natus 5 et baptizatus

die 13 Maji, compatres magnificus Alexander de Bentivolis et ser. Aloviusus scriba illustris Joannis de B(entivolis) et Octavianus Fantucius.

Uit deze acte blijkt dus dat op 5 Mei 1493 te Bologna in het kerspel van St. Thomas geboren is Alexander, zoon van Paulus Pasqualini en Lucia, en dat hij gedoopt is op 13 Mei, met als getuigen Alexander Bentivoglio (die blijkbaar als peet optrad), Aloysius den geheimschrijver van Johannes Bentivoglio (welke toentertijd te Bologna regeerde) en Octavius Fantuzzi (lid van een voornaam geslacht der stad). Dat leden en volgelingen van een regeerend geslacht als getuige (en peet) optreden is op zichzelf geen bewijs voor de voorname afkomst van den doopeling; immers was het toen bij groote heeren de gewoonte om zulks ook te doen bij den doop van kinderen van geringe afkomst. In dit verband is het aardig er aan te herinneren dat toen Alexanders oudste zoon den 12den Augustus 1534 geboren was ⁷⁾ deze den naam Maximiliaan ontving; peet was toen blijkbaar Maximiliaan, de oudste zoon van den toenmaligen graaf van Buren Floris van Egmond, in wiens dienst Alexander Pasqualini stond. Nog dient opgemerkt te worden dat Alexanders vader Paulus nergens voorkomt in de geslachtslijsten der Pasqualini's welke te Bologna ⁸⁾ en in het archief van den Duitschen tak ⁹⁾ te vinden zijn; dit pleit er niet voor dat Alexander werkelijk uit het Bologneesche adellijke geslacht gesproten zou zijn.

B. DE TOT EEN GEDENKTEEKEN VERZAMELDE OVERBLIJFSELEN VAN HET KASTEEL TE BUREN.

Tot de belangrijkste werken van Alexander Pasqualini behoorde het kasteel te Buren. Hoewel er aanwijzingen zijn dat met de vernieuwing daarvan reeds een begin was gemaakt vóór 1530 ¹⁰⁾ — het jaar waarin de meester volgens die hiervóór vermelde overlevering zijn geboortestad heeft verlaten — kan toch worden aangenomen dat Pasqualini, die in 1543 uitdrukkelijk als ontwerper van het kasteel wordt genoemd ¹¹⁾, als zoodanig nog ruim de gelegenheid heeft gehad om van zijn kunde blijk te geven. Het huis, waarvan in 1543 de vestingwal voltooid werd ¹²⁾ en dat in 1545 als volledig ingericht wordt vermeld ¹³⁾, is in 1806 en volgende jaren gesloopt ¹⁴⁾. In 1899 zijn de overblijfselen aan gehouwen

steen die van het kasteel nog te vinden waren verzameld tot het gedenkteeken dat bij dit opstel is afgebeeld ¹⁵).

De stukken gehouwen steen die men daar aantreft zijn naar hun stijl betrekkelijk gemakkelijk in twee groepen te verdeelen, namelijk in voortbrengselen van de 16de en voortbrengselen van de 17de eeuw. Het zijn de stukken der eerste groep die thans de aandacht vragen, omdat zij blijkbaar behoord hebben tot een zuilengalerij en tot een schouw, van welke beide toevallig het bewijs van betaling bewaard is gebleven.

Bekend is dat de steen der galerij bewerkt is te Breda en dat zij aldaar op 9 Januari 1539 gereed lag voor verzending naar Buren ¹⁶). Het in het Fransch gestelde bewijs van betaling ¹⁷), welke in eersten termijn geschiedde op 13 Mei 1539, is afgegeven door „maistre Andrien de Seron”; de schouw voor welke deze meester tegelijkertijd betaald wordt is uit Mechelen afkomstig, wat een aanwijzing kan zijn dat Andrien uit die stad afkomstig was. Latere betalingen aan hem geschieden blijkens hetzelfde stuk te Grave, Breda en Antwerpen. Blijkbaar is Andrien dezelfde als „Mr. Andries de steenhouwer” welke 24 October 1539 als poorter van Breda wordt ingeschreven, tegelijk met een aantal andere steenhouwers en metselaars ¹⁸); hij is onder dat gezelschap de eenige meester en werkt ongetwijfeld daarmede aan het van 1536 af in aanbouw zijnde kasteel van Breda ¹⁹). Dat het hier denzelfden man betreft wordt bevestigd door de inschrijving op 20 September 1549 van „Jan de Serron, meester Andries de Serron soon, de goudsmid” als poorter van Breda ²⁰); dat hier niet van „meester Andries saliger” gesproken wordt wettigt de veronderstelling dat deze toen nog in leven was, wellicht ook nog te Breda woonde. Over mr. Andries zijn totnogtoe geen andere gegevens gevonden; een bloedverwant van hem was waarschijnlijk Anton van Zeroen van Antwerpen, die als beeldhouwer werkzaam was aan het van 1558 tot 1563 vervaardigde grafteeken van Maurits van Saksen in de Marienkirche te Freiberg in Saksen ²¹).

„Maistre Andrien de Seron” blijkt dus van het steenhouwwerk dat nog aan het gedenkteeken te Buren te zien is de uitvoerder te zijn geweest; het ontwerp daarvoor is echter zeker geleverd door Alexander Pasqualini, die immers „ook egheen steenhouwere wesende, ... thuyt tot Bueren geordineert heeft” ²²). Zulks blijkt trouwens uit den bepaald Italiaanschen, ja zelfs kenmerkend Bologneeschen stijl der versiering, waarop hier niet nader kan worden ingegaan ²³).

In het bewijs van betaling, volgens hetwelk de schouw 60 gulden heeft gekost, staat het volgende te lezen over de galerij.

Item pour avoir faict au chasteau de Bueren dix pilliers pour la gallerye avecque les arcs, medailles et pierre noire d'iceulx à cent £ pieche faict mille £, dont se desduict pour deulx pilliers quy n'ont esté parfaict ad cause qu'il seront pour la moitié mis au mur XXV £, ainsy reste pour les dicts X pilliers 975 £.

De galerij was dus aan twee zijden aan een muur aangeleund met twee halve zuilen; de acht heele zuilen daartusschen kan men zich voorstellen als gestaan hebbend langs twee of langs drie zijden van een binnenplaats. In het eerste geval heeft de galerij zich met vijf en vier of met zes en drie traveeën langs die binnenplaats uitgestrekt, in het tweede met driemaal drie traveeën.

Het steenhouwwerk betrof zuilen, bogen en medailons, die van „pierre noire” gemaakt waren; de medailons waren waarschijnlijk aangebracht in de zwikken tusschen de bogen boven de zuilen. Aan het gedenkteeken is van dat steenhouwwerk der galerij het volgende te vinden.

1 met loofwerk versierde korte zuilentrommel, die waarschijnlijk halverwege de schacht van een zuil als ring aangebracht is geweest. Hoog 23 cm, doorsnede 37 cm, doorsnede aansluiting zuilenschacht aan bovenvlak 33 cm ²⁴).

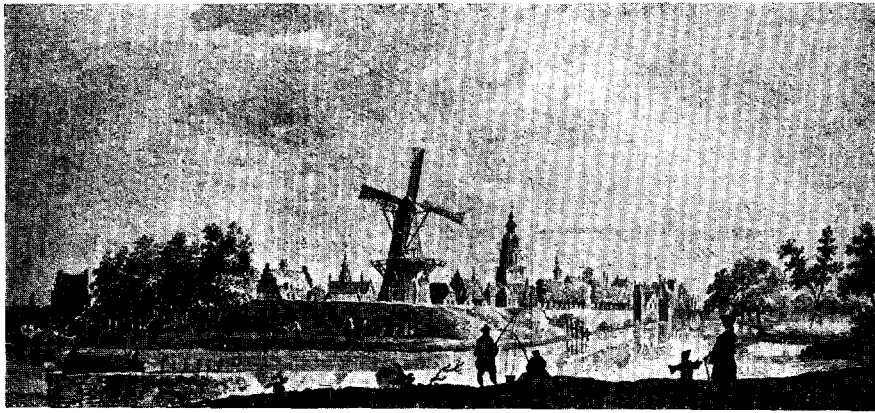
7 Ionisch-Korinthische kapiteelen, waarvan 1 het onderste gedeelte van den hals mist en 2 andere sterk beschadigd zijn. Hoog 37 cm, breed (in het vierkant) ter hoogte van de voluten 47 cm, doorsnede onderzijde 27 tot 28 cm.

3 stukken drieledige architraaf, welke deel uitgemaakt hebben van vierkante stukken hoofdstel die tusschen de kapiteelen en de bogen waren aangebracht. Hoog 21 cm, breed (in het vierkant) aan bovenvlak 36 cm.

4 stukken fries van die stukken hoofdstel, waarvan de vlakken met beeldhouwwerk zijn versierd. Doorgaans is laatstgenoemd plantaardig van vorm; 3 stukken hebben echter aan een der vlakken een aan een lint opgehangen cartouche met de woorden „Sans faute” (wapenspreuk van graaf Floris van Egmond), terwijl 2 (waaronder 1 der drie hiervóór genoemde) aan een der vlakken het wapen van dien graaf vertoonen. Hoog 30 cm, breed (in het vierkant) 27 cm.

2 stukken dekljst van die stukken hoofdstel, waarvan 1 slechts wat de onderste helft betreft aanwezig is.

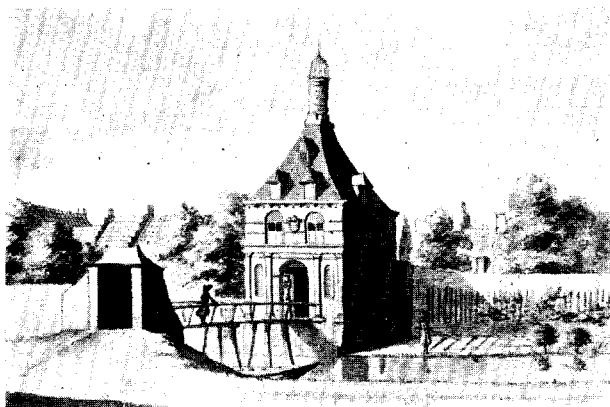
38 boogstukken met uitgediepte dagkantvlakken, waarin gebeeldhouwde versiering. In de meeste gevallen is deze plantaardig van vorm; eenige stukken vertoonen een vaantje, 2 gekruiste schilden, 2 een helm, 3 een borstharnas, 1 een leege cartouche en 1 een in loofwerk

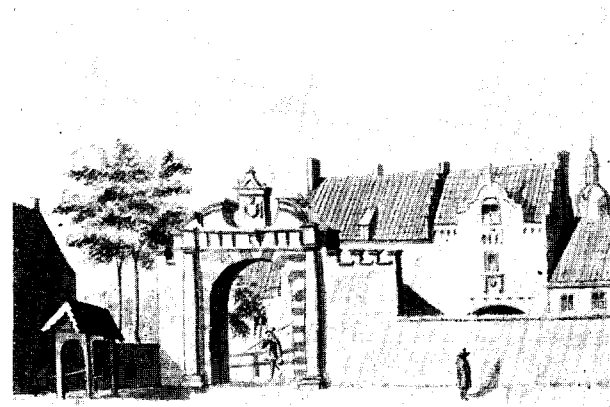
Afb. 1. Gezicht op Buren uit het Noorden in het midden der XVIIIe eeuw.
Gedeelte eener teekening in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam

Afb. 2. De Ned. Herv. Kerk te Buren. Teekening in het Gemeentemuseum te Arnhem

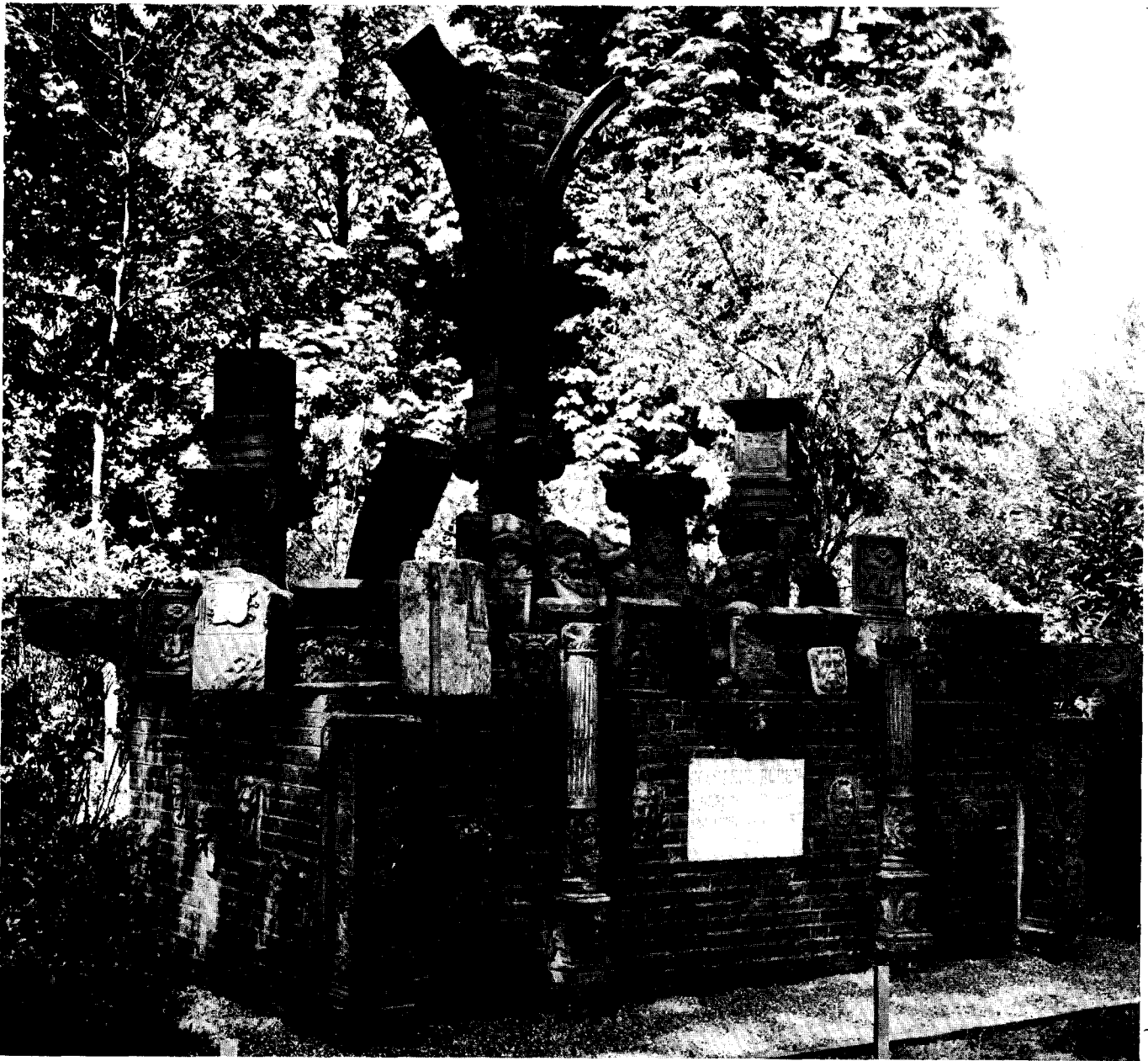

Afb. 3. De Vrouwenpoort te Buren in 1728

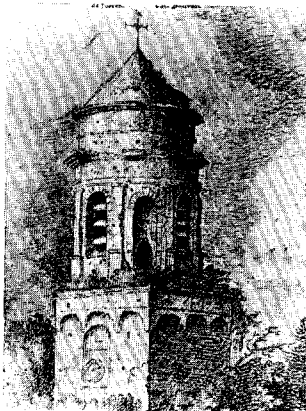

Afb. 4. De Huizenpoort te Buren in 1728

Teekeningen in het Gemeentemuseum te Arnhem

Afb. 1. De tot een gedenkteeken verzamelde overblijfselen van het Kasteel te Buren. Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg

Afb. 2. Kerktoeren te Buren.
Teekening door R. Savery
(begin XVIIde eeuw) in het
Landesmuseum te Darmstadt

Afb. 3. Bovenbouw van den
Kerktoeren te Buren in dezen
tijd. Foto Rijksbureau voor
de Monumentenzorg

uitlopende vrouwelijke figuur. Iedere boog heeft waarschijnlijk uit 7 van zulke stukken bestaan. De dagkant van een stuk is hoog 37 tot 39 cm, breed 27 cm ²⁵).

Van de vermelde medaillons is evenmin iets bewaard gebleven als van de voetstukken en schachten der zuilen. De hiervóór opgesomde onderdeelen zijn in hun soort op de bijgaande afbeelding zeer wel te onderscheiden, vooral omdat midden op het gedenkteeken een van het kapiteel af volledige zuilenorde met aansluitende boogstukken opgesteld is. De versierde zuilentrommel is op den naar den beschouwer toegekeerden hoek van het gedenkteeken geplaatst.

Van de overige aan het gedenkteeken zich bevindende onderdeelen dagteekenen alleen stukken van een schouw uit de 16de eeuw. Het zijn de twee aan drie zijden van uitgediepte, met beeldhouwwerk versierde vlakken voorziene pijlers, welke vóór aan de hoeken van het gedenkteeken opgesteld zijn, een kraagsteen met versierde voor- en zijvlakken, die men geheel rechts, boven een der twee pijlers geplaatst ziet en twee blokken, waarschijnlijk behoorend bij de pijlers, welke blokken elk aan een zijde een uitgediept, met twee aan een lint opgehangen gekruiste schilden versiert vlak vertoonen en op de afbeelding zichtbaar zijn aan weerszijden van bovengenoemden zuilentrommel. De versiering der vlakken van genoemde twee pijlers bestaat telkenmale uit de voorstelling van een aan een ring opgehangen lint waaraan afwisselend een bos stengels met bladeren en vruchten (peren?) en een helm, een borstharnas of twee gekruiste schilden bevestigd zijn.

Opgemerkt dient te worden dat van het kasteel Buren behalve de in 1539 geleverde schouw nog een tweede vermeld wordt; den 4den September 1540 rijden namelijk vier wagens met „grootte costelicke steenen tot enen scorsten” onder geleide van Pasqualini zelf van Leerdam (tot waar de schuiten plachten te varen) naar Buren ²⁶). Of de bewaard gebleven stukken van een der beide schouwen of van nog een andere afkomstig zijn valt niet met zekerheid te zeggen. Op grond van de zeer groote overeenkomst in de versiering van alle hier beschreven onderdeelen aan het gedenkteeken is aangenomen dat de stukken schouw afkomstig zijn van eerstgenoemde. Als zij van de schouw van 1540, die op vier wagens vervoerd moest worden, afkomstig zouden zijn, dan moeten er thans heel wat stukken ontbreken.

Reeds is opgemerkt dat de versiering der onderdeelen bepaald Bologneesche stijlenmerken vertoont. Men vindt een vlakversiering waarbij de hierboven vermelde vormen in de daar beschreven orde toegepast zijn in de Nederlanden eigenlijk alleen nog maar aan het koorge-

stoelte der Onze-Lieve-Vrouwekerk te Dordrecht ²⁷) en dan ook eenigzins aan het koorhek der St. Gummaruskerk te Enkhuizen ²⁸). Eerstgenoemd werk moet, blijkens aangebrachte jaartallen, van 1538 tot 1542 gemaakt zijn; het is dus heel goed mogelijk dat de deelen welke die bepaalde versiering vertoonen jonger zijn dan de althans grootendeels reeds van het einde van 1538 dagteekende stukken te Buren. Het koorhek te Enkhuizen draagt het jaartal 1542. Wellicht juist in laatstgenoemd jaar komt in de Nederlanden een andere vorm van vlakversiering in zwang, dat van de rolwerkgroteske ²⁹); naar het schijnt heeft de door Pasqualini ingevoerde vormentaal daarmee een ingrijpende wijziging ondergaan.

Waar hier dan toch nog met enkele woorden gewezen is op het groote belang dat de Burensche stukken voor de geschiedenis der Nederlandsche sierkunst hebben — geen andere door Pasqualini ontworpen vlakversiering van dit belang schijnt bewaard te zijn gebleven ³⁰) — mag ook gewag gemaakt worden van de bezorgdheid, uitgesproken over de omstandigheid dat die fijn versierde stukken thans meer dan oorspronkelijk aan weer en wind blootgesteld zijn. Reeds in 1906, dus slechts zeven jaar na de opstelling van het gedenkteeken, heeft de Provinciale Geldersche Archeologische Commissie „den gemeenteraad verzocht tot een passende overdekking over te gaan” ³¹). Hoewel ook later, en naar nu blijkt met eenig goed gevolg, aangedrongen is op een behoorlijke verzorging van het gedenkteeken ³²), is een opstelling waarbij de stukken nog voor komende eeuwen hun schoonheid zullen kunnen behouden vooralsnog achterwege gebleven.

C. DE ONDERSTE HELFT VAN HET STEENEN ACHTKANT VAN DEN KERKTOREN TE BUREN.

De toren der thans Nederlandsch-Hervormde kerk te Buren bestaat in hoofdzaak uit een vierkanten baksteen onderbouw, die waarschijnlijk van omstreeks 1395 dagteekent ³³), en uit een achtkanten bovenbouw van baksteen en natuursteen, waarop een van een dakkoepel voorziene, voor enkele jaren geheel vernieuwde houten spits. Het is niet zeker of in 1575, toen de kerk geheel in vlammen opging ³⁴), ook de toren uitgebrand is; het feit dat een der klokken van 1520 dagteekent ³⁵) bewijst niet het tegendeel, daar het immers mogelijk is dat die klok vóór 1575 elders gehangen heeft.

Van den bovenbouw is totnogtoe steeds aangenomen dat hij in de huidige gedaante geheel van 1665 dagteekent, daar het bekend is dat hij toen werd verbouwd naar het ontwerp van Pieter Post ³⁶). Aangezien die in

Renaissance-stijl opgetrokken bovenbouw later, blijkbaar in de 19de eeuw, in dien zin „opgeknapt” is dat op de plaatsen waar eertijds natuursteen zichtbaar geweest moet zijn nu meest cement gevonden wordt, is het begrijpelijk dat men tot dusver gebleven is bij de veronderstelling dat dit geheele, bij het opknappen mogelijk wat gewijzigde bouwdeel in 1665 nieuw gemaakt is. Tevoren zou dan de vierkante onderbouw met een houten spits gedekt zijn geweest zooals men er nog verschillende aan soortgelijke Betuwsche kerktorens vindt.

Terwijl nu uit de totnogtoe openbaar gemaakte, op de werkzaamheden van 1665 betrekking hebbende stukken niet duidelijk blijkt in welke gedaante Pieter Post den door hem te verbouwen toren aantrof, kan men aan dien toren zelf opmerken dat het onderste gedeelte van het achtkant opgebouwd is in een baksteen die zich met haar warmroode kleur en haar iets grootere afmetingen onderscheidt van de steen van het bovenste gedeelte, de wijzerplaatverdieping dus. In eerstgenoemd gedeelte vindt men aan de acht zijden afwisselend rondbogige galmgaten (in de assen der torengavels) en nissen met gebogen achtervlak, welke geheel denzelfden omtrek hebben als die galmgaten; die omtrekken zijn geheel vrij van de $\frac{2}{3}$ zuilen welke op de hoeken van het achtkant staan en het hoofdgestel dragen. Zulk een afwisseling van galmgaten en nissen met fijn ingedeelde bogen en voor wat de nissen betreft schelpvormig afgedekt, vindt men ook niet aan andere Nederlandsche torens waar zulk een achtkant van steen is en uit de 17de eeuw dagteekent, als aan dien van de St.-Lebuïnuskerk te Deventer (achtkant van 1612—13), dien van het van 1648 af gebouwde tegenwoordige Koninklijke Paleis te Amsterdam (waar de koepeltoren wel ingebouwde zuilen heeft, doch feitelijk rond is) en dien van de St.-Eusebiuskerk te Arnhem (achtkant van 1650). Het van 1633 tot 1635 opgetrokken bovenste achtkant van den kerktoren te IJselstein vertoont weliswaar de afwisseling van galmgaten en nissen, is echter nagevolgd naar het onderste achtkant, dat reeds in 1535 voltooid geweest moet zijn en ongetwijfeld door Pasqualini is ontworpen ³⁷). De hoofdvormen van laatstgenoemd bouwdeel zijn geheel die van het onderste gedeelte van het achtkant te Buren; alleen zijn te IJselstein de hoeken met pilasters in plaats van met $\frac{2}{3}$ zuilen bezet en vertoonen die pilasters, evenals de omlijstingen der galmgaten en nissen, een afwisseling van baksteen en natuursteen. Het onderste gedeelte van het achtkant te Buren heeft, althans te oordeelen naar de nu in cement uitgevoerde vormen, een forscher voorkomen; men zou

kunnen denken aan later werk van Pasqualini, van na 1535 dus, doch anderzijds van vóór 15 April 1549, toen de meester in Gulikschen dienst trad ³⁸).

Dat dit stuk van het achtkant inderdaad ouder is dan wat daarboven staat wordt bevestigd door een in het Landesmuseum te Darmstadt bewaarde teekening, die op goede gronden aan Roelant Savery kan worden toegeschreven en bij dit opstel afgebeeld is ³⁹). De teekening draagt het opschrift „de Tooren van Buuren”, hetgeen bij vergelijking van den toren op de teekening met dien te Buren juist blijkt te zijn, ook al is hier blijkbaar een vroegere toestand weergegeven en het geheel op een belangrijk punt misteekend, namelijk daar waar het achtkant als rond is uitgebeeld. Ter plaatse van de huidige wijzerplaatverdieping ziet men op de teekening een korte ronde geleding, welke in werkelijkheid waarschijnlijk ook wel achthoekig is geweest evenals de lage spits daarboven, die ook als zoodanig is geteekend. Op den omgang en aan de dekljst van het hoofdgestel groeiende planten geven den indruk van verregaande bouwvalligheid van den toren, hetgeen echter mogelijk door Savery terwille van de schilderachtigheid overdreven is voorgesteld. Het is dan ook opmerkelijk wat voor gebruik de meester van zulk een teekening maakt; als stoffeering van het landschap komt een zeer sterk aan dezen bovenbouw herinnerende bouwval namelijk voor op een schilderij van Savery in het Kunsthistorisch Museum te Weenen ⁴⁰). Dit schilderij is niet voorzien van een jaartal; op twee schilderijen van den meester in de Gemäldegalerie te Dresden ⁴¹), die een dergelijken torenachtigen bouwval op den achtergrond hebben (zij het ook minder gelijkend op den toren te Buren dan die op eerstgenoemd stuk), leest men echter onderscheidenlijk de jaartallen 1614 en 1618. Waar het niet onwaarschijnlijk is dat ook de voorstelling op de Dresdensche stukken ontstaan is uit den te Buren in een teekening vastgelegden indruk, kan aangenomen worden dat die teekening op zijn laatst van 1614 dagteekent.

Dat Savery op het denkbeeld kwam den toren in zulk een schilderachtigen toestand op zijn teekening weer te geven wijst er wel op dat deze toen ook in werkelijkheid in een treurigen toestand verkeerde. Waar ook de op de teekening weergegeven spits nogal onaanzienlijk is voor een Nederlandschen toren van zulk een fijne bouworde, zoodat het er veel van heeft dat die spits maar een noodafdekking was, kan verondersteld worden dat de toren in 1575 inderdaad van het vuur te lijden heeft gehad en dan wellicht pas in 1665 deugdelijk is hersteld.

Tenslotte is het mogelijk dat de bouw van het acht-

kant te Buren naar Pasqualini's ontwerp in 1544 plaats vond. In een brief van 29 October van dat jaar ⁴²⁾ schrijft laatstgenoemde namelijk uit Antwerpen aan den kastelein van Buren dat hij dezen 14 groote en kleine klokken doet toekomen, welke klokken klaarblijkelijk moesten dienen voor een voorslag of klokkenspel. De kerkstoren van het stadje is dus wellicht verbouwd opdat er voor dat klokkenspel plaats zou zijn. Opvallend is dat

het aantal van 14 klokken ook dat is van het oude klokkenspel van den raadhuistoren te Zierikzee, dat van 1550 tot 1554 door Peter van den Ghein ⁴³⁾ te Mechelen werd gegoten. In laatstgenoemde stad was het ook dat Pasqualini op 16 Juni van hetzelfde jaar 1544 een stuk geschut voor den graaf van Buren heeft doen beproeven ⁴⁴⁾.

1) Jhr. Dr. W. A. Beelaerts van Blokland, Alexander Pasqualini, bouwmeester van het kasteel te Buren en andere sloten, krijgs- en vestingbouwkundige van naam. Bijdragen en Mededeelingen „Gelre”, XXXIV (1931), blz 155—168 (met XVII bijlagen).

2) „Mr. Allexander van Bononia vuyt Italien, diender vanden graeff van Bueren”. (Thesauriersrekening Amsterdam 1545, fol. 82 vo. Gemeente-Archief Amsterdam). Deze plaats is vermeld bij J. ter Gouw, Geschiedenis van Amsterdam, V (1886), blz. 333.

3) „Alexander Pasqualin, ein Italiener von Bononia bürtig”. (Gerardus Juliensis, *Chronica und Genealogy der Hertzoge zu Göllich-Cleve-Berg*, 1572. Ongedrukt werk, in afschrift bewaard in het Staatsarchiv te Düsseldorf). Zie voor alle gegevens over Alexander Pasqualini en zijn als bouwmeester optredende nakomelingen in Guliksch dienst Fr. Lau, *Die Architektenfamilie Pasqualini*. Düsseldorf Jahrbücher 1920—24 (Düsseldorf 1925), blz. 96—154 (met regestenverzameling).

4) R. Scholten, *Einiges über die Familie der von Pasqualini* [Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein, 82 (1907)], blz. 175; Lau, t. a. p. blz. 99.

5) Lau, t. a. p. blz. 100.

6) Te Bologna zijn de boeken met doopacten van 1459 af bewaard gebleven in het archief van de doopkapel van den Dom. De acten betreffende mannelijke doopelingen zijn aldaar in de 18de eeuw afgeschreven door Carrati, wiens van een klapper voorzien handschrift zich te Bologna bevindt in de Biblioteca Comunale dell'Archiginnasio (MS. No. 851), tezamen met diens kladhandschrift (MS. No. 753). Blijkens den klapper is er te Bologna tusschen 1459 en 1520 geen andere Alexander Pasqualini gedoopt dan die op 13 Mei 1493. Een broeder van Alexander, Jacobus Pasqualini, is te Bologna op 8 November 1494 geboren en aldaar op 25 November gedoopt.

7) Lau, t. a. p. blz. 130, regest 12.

8) Een stamboom der Italiaansche (Bologneesche) Pasqualini's stelde Carrati samen. Zie *Genealogia del Carrati*, vol. VI, No. 53 (Bologna, Biblioteca Comunale dell'Archiginnasio, MS. B 703).

9) Scholten, t. a. p. blz. 175.

10) Volgens aanteekeningen van wijlen Jhr. Dr. W. A. Beelaerts van Blokland, door diens zoon welwillend ter beschikking van schrijver dezes gesteld, bevinden zich in het archief van het kasteel Buren (Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, Aanwinsten 1857, Buren) onder V 14 onder andere een overeenkomst van 11 Maart 1524 tot levering van 13000 tot 14000 planken (9 uit een voet) en een van 3 November 1526, volgens welke Mr. Heinrick Willemsz. steenbakker leveren zal 322950 steenen voor 17 stuiver Hollandsch de 1000, dus voor f 274. Daar de bewaarde stukken slechts bijlagen zijn van verloren gegane rekeningen is het hier zeer moeilijk een overzicht van de bouwgeschiedenis van het kasteel te krijgen.

11) „Meester Alexander, goutsmit binnen deser stadt (Antwerpen), heeft geordineert thuyt tot Bueren”; „..... bij meesteren Alexander, goutsmit, oock egheen steenhouder wese, die thuyt tot Bueren geordineert heeft”. Uit getuigenverklaringen, voor het gerecht te Antwerpen afgelegd op 2 April 1543, onderscheidenlijk door Mr. Peeter Teels en Mr. Peeter de Bruyne. Medegedeeld

door S. Muller Fzn. in *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis* (1881—82), deel IV, blz. 227—245.

12) „La dunes (de wal) du chasteu..... bin, el est metenant bel a veoir”. Uit een brief van Pasqualini aan den graaf van Buren, van 1 Juli 1543 (Beelaerts van Blokland, t. a. p. blz. 164—165, bijlage X).

13) Bij gelegenheid van een bezoek dat keizer Karel V aan Buren bracht op 29 December 1545 [Reisdagboek van Jean de Vandenesse, in *Collection des Voyages des Souverains des Pays-Bas*, ed. Gachard (Collection de Documents inédits), II (Brussel, 1874), blz. 314].

14) Mr. A. P. van Schilfgaarde, De ondergang van het kasteel van Buren. Bijdragen en Mededeelingen „Gelre”, XXXI (1922), blz. 183—187 (met 4 afb.).

15) J. A. Heuff, Azn., Overblijfselen van het kasteel Buren. Bijdragen en Mededeelingen „Gelre”, III (1900), blz. 237. Zie ook hierna onder noten 31 en 32.

16) Beelaerts van Blokland, t. a. p. blz. 162—163, bijlage III.

17) Beelaerts van Blokland, t. a. p. blz. 162, bijlage II.

18) *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis* (1881—82), deel II, blz. 236.

19) Jan Kalf, De monumenten in de voormalige baronie van Breda (Utrecht, 1912), blz. 38.

20) *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis* (1881—82), deel II, blz. 237.

21) G. Dehio, *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler*, I (Berlijn, 1924), blz. 112.

22) Zie noot 11.

23) Ten onrechte meende schrijver dezes in 1922 dat de stijl van deze galerij eerder Fransch-Lombardijnsch was; aanleiding daartoe gaven de bouwvormen van het voormalige slot Madrid in het Bois de Boulogne bij Parijs [afgebeeld bij H. von Geymüller, *Die Baukunst der Renaissance in Frankreich* (Handbuch der Architektur, II 6, Stuttgart 1898—1901), op blz. 112], dat echter in stijl juist afwijkt van hetgeen overigens in Frankrijk in de eerste helft der 16de eeuw is gebouwd. Zie voor deze vroegere opvatting van schrijver dezes G. C. Labouchere, *De toren der N. H. St. Nicolaaskerk te IJsselstein*. Oudheidkundig Jaarboek, III 2 (1922), blz. 37—59. Bij de toen nog beperkte feitenkennis aangaande Pasqualini blijkt uit dat opstel nog niet wie de daarin terloops op blz. 57 vermelde Alexander (de) Pasqualin was; pas later zag schrijver dezes in den Bolognees Alexander Pasqualini den ontwerper van den kerkstoren te IJsselstein, het kasteel te Buren en het kasteel te Gulik. Zie hierover Beelaerts van Blokland, t. a. p. blz. 157, noot 1.

24) Het stuk kan niet zijn de hals van een kapiteel, daar de kapiteelen dezer galerij aan hun onderzijde maar een doorsnede van 27 tot 28 cm hebben.

25) Een aan het gedenkteeken zich bevindend voetstuk is ten opzichte van de kapiteelen te klein van doorsnede om van deze galerij afkomstig te kunnen zijn. Mogelijk daarvan is een der aanwezige zuilentrömmels; de overige zijn van cement.

26) Beelaerts van Blokland, t. a. p. blz. 164, bijlagen VIII en IX.

27) J. S. Witsen Elias, *De Nederlandsche koorbanken tijdens Gothiek en Renaissance* (Academisch proefschrift Utrecht 1937), blz. 113—124. De hier bedoelde paneelen afgebeeld bij D. Bierens

de Haan, Het houtsnijwerk in Nederland tijdens de Gothiek en de Renaissance ('s-Gravenhage, 1921), op pl. 96—103.

28) Zie het paneel links op pl. 89 bij Bierens de Haan, a.w.

29) Dr. G. C. Labouchere, Het begrip Hooge Renaissance in de Nederlandsche bouw- en sierkunst. Handelingen van het 3e Congres voor Algemeene Kunstgeschiedenis (Gent, 1936), blz. 57—63.

30) De andere vlakversieringen aan door Pasqualini ontworpen werk zijn de rozetten in den dagkant van den boog van den toreningang te IJselstein, voorts aan het kasteel te Gulik de wapentropen op de voetstukken aan weerszijden van een der ingangen en de vullingen der metopen aan de fries langs de buitengevels.

31) Bijdragen en Mededeelingen „Gelre”, X (1907), blz. XXVI.

32) Bijdragen en Mededeelingen „Gelre”, XXXV (1932), blz. XI; XXXVI (1933), blz. XXII.

33) Mr. A. P. van Schilfgaarde, De kerken te Buren [Bijdragen en Mededeelingen „Gelre”, XXXIII (1930), blz. 174.

34) Van Schilfgaarde, De kerken te Buren, blz. 186.

35) Van Schilfgaarde, De kerken te Buren, blz. 188.

36) A. P. van Schilfgaarde, Verbouwingen van den toren der

kerk te Buren. Bijdragen en Mededeelingen „Gelre”, XXV (1922), blz. 147—149.

37) Zie noot 23.

38) Lau, t. a. p. blz. 129, regest 1.

39) Pen en aquarel. Te Darmstadt ten onrechte aan Pieter Brueghel den Oude toegeschreven.

40) Gemäldegalerie, Cat. No. 923. Foto Bruckmann — München, 1905.

41) Gemäldegalerie, Cat. Nos. 930 (van 1614) en 931 (van 1618). Foto's Bruckmann — München, 1902.

42) „Monseigneur le Chastelain, je envoye à Bueren ceste maronier nommé Ghisbert Lambert de Gorchen, lequele amène XIII closches, grande et petit ensemble, et VI reux (raden) pour l'artelerye”. (Beelaerts van Blokland, t. a. p. blz. 168, bijlage XVII).

43) Mr. A. Loosjes, De torenmuziek in de Nederlanden (Amsterdam, z. j.), blz. 167. Zie voor Peter (I) van den Ghein Thieme-Becker, Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler, XIII (1920), blz. 534.

44) Beelaerts van Blokland, t. a. p. blz. 166, bijlage XIII.

EENIGE MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST IN DE OUDE GOUW TEISTERBANT

DOOR FRANS VERMEULEN

I. INLEIDING.

De zomerexcursie van den Nederl. Oudheidkundigen Bond bestrijkt dit jaar een gebied, dat in hoofdzaak behoort tot de oude, nog altijd eenigszins geheimzinnige gouw Teisterbant, die we voor het eerst vermeld vinden in een oorkonde van 709, waarbij Aengelbert aan bisschop Willebrordus een „casata” te Bern schenkt „in pago Testeventi super Mosam”. Deze gouw Teisterbant werd ten Noorden begrensd door de Lek tot bij Dorestad, ten Oosten door de Betuwe, ongeveer gelijk nog tegenwoordig, zoodat bijv. Tiel in Teisterbant, maar Dodewaard in de Betuwe lag. Aan de zuid- en westzijde zijn de grenzen onzeker. Met stelligheid kan alleen gezegd worden dat de landen tusschen Lek en Waal, voorts de Bommelerwaard, en ten Zuiden van de Maas de landen van Heusden en Altena tot deze gouw behoorden. Vermoedelijk liep de grens van Tiel af zuidwestwaarts, langs de limieten van het land van Heusden en Altena, zoodat de toenmalige Oude Maas de zuidgrens vormde; aan de westzijde viel zij naar het schijnt samen met den benedenloop van de Linge en met de latere Hollandsche grens¹⁾.

Van dit Teisterbant, volgens Van Spaen „een Gouw, Pagus, alwaar de Keizers en Koningen, het zij één, het zij meer Graaven tegelijk, als Amptenaaren, aanstelden”, was van oudsher Tiel de hoofdplaats.

Omstreeks 1020 is de gouw Teisterbant opgenomen in het graafschap Gelre. De graven van Gelre ontvingen een gedeelte van deze gouw, ongeveer de tegen-

woordige Tielervwaard, in leen van den bisschop van Utrecht. Naarmate in den loop van de 12e eeuw graafschappen en heerlijkheden als afgeronde eenheden tot stand kwamen, werden de gouwen daarin opgelost. Zoo vinden we dan ook de gouw Teisterbant voor het laatst vermeld bij Caesarius van Heisterbach, in 1222; na dien tijd worden de deelen slechts bij hun bijzondere namen aangeduid²⁾.

II. TIEL.

1. VESTINGWERKEN.

Uit het voorgaande blijkt reeds, dat Tiel een zeer oude stad moet zijn. Romeinsche voorwerpen, in de buurt van het tegenwoordige station gevonden, wijzen er trouwens op, dat hier in Romeinschen tijd een nederzetting heeft bestaan.

Of inderdaad in 453 de Gallische haven Tiel bestond, zooals de omstreeks 1080 schrijvende Sigebert van Gemblours in zijn bekende kroniek meedeelt, blijft natuurlijk een vraag. Zeker is evenwel, dat het in de 9de eeuw een Rijkshof met een eigen tol was. In 972 schonk de Duitsche keizer Otto II aan zijne bruid Theophanu onder meer zijn keizerlijke hofplaats Tiel, dat hij „een bezitting, zijner keizerlijke majesteit waardig” noemt³⁾.

In ieder geval was Tiel in de 11de eeuw een bloeiende havenplaats, die den handel van het aloude Dorestad grootendeels had overgenomen, en welks kooplieden vooral levendige betrekkingen onderhielden met Engeland en met Keulen. Zoo vormde zij dan ook